

Epifyytti

Jouko Myllyoja, Toni Eerola ja Lasse Peltonen

Kaivannaisteollisuuden moniäänisyyttä tutkimassa teatterin keinoin

”Pinnan alla – Moniääninen ja vuorovaikutteinen kaivannaisteollisuus” -draamatyöpaja järjestettiin 10.4.2015 Rovaniemellä. Tilaisuuteen oli kutsuttu osanottajia kaivannaisteollisuuden eri sidosryhmistä kuten yrityksistä, kansalaisjärjestöistä ja tutkimuslaitoksista. Työpajaan osallistui 17 henkilöä sekä kolme työpajan vetäjinä toiminutta teatterintekijää. Tutkimuslaitokset olivat parhaiten edustettuina, alan yrityksistä mukana oli viisi osanottajaa. Työpajaan sisältyi keskustelua, esityksellisiä tutkielmia sekä osallistavia, toiminnallisia harjoitteita. Työpajatyöskentely oli sekä menetelmällisesti kokeilevaa että sisällöllisesti tavoitteellista: erilaisia teatterilähtöisiä menetelmiä hyödynnettiin ja testattiin etsittäessä uusia välineitä toimijoiden keskinäiseen vuoropuheluun ja alan kehittämiseen. Työpaja liittyi SAM (Sustainable Acceptable Mining) - Kestävä ja hyväksyttävä kaivosteollisuus -hankkeeseen (<http://virtual.vtt.fi/virtual/sam/>), joka on puolestaan osa TEKESin kestävän kaivannaisteollisuuden Green Mining -ohjelmaa (ks. <http://www.tekes.fi/ohjelmat-ja-palvelut/ohjelmat-ja-verkostot/green-mining/>).

Työpaja tukeutui taiteellisiin interventioihin. Ne ymmärretään tässä taiteen työmenetelmien hyödyntämisenä prosesseissa, joiden tavoitteena voi olla esimerkiksi muutoksen tukeminen, luovuuden ja innovaatiokyvykkyyden vahvistaminen, työolojen tai työyhteisön (vrt. Koivisto & Myllyoja 2011) taitojen kehittäminen (ks. Lehikoinen 2012). Taiteellisista interventioista on Suomessa vähemmän saatavilla tapaustutkimuksia, joissa prosessi ja metodologiat olisivat selvästi esiteltyinä (Jansson 2014). Tämä kirjoitus painottuu työpajapäivään sisältyneiden vaiheiden kuvaamiseen. Käsitteilytavan avulla kuvataan työpajan luonnetta sekä tiedonjalostumisen prosessia. Kokemusten perusteella pohditaan tämänkaltaisen työpajaprosessin sovellettavuutta erityisesti tutkimushankkeissa.

Työpajan valmistelu

Sitran johtaman Kestävän kaivosteollisuuden verkoston tapaamisen työryhmissä Rovaniemellä 12-13.08.2014 havaittiin, että on paljon kaivostoi-
mintaan liittyviä periaatteellisia asioita, joista ei ole keskusteltu ja että tälle syvällisemmälle keskustelulle olisi tarvetta. Tämä sidosryhmäyhteistyön ja dialogisuuden kehittämisen, sekä konfliktien ymmärtämisen, käsittelyn ja ennaltaehkäisyn tarve toimi sisällöllisenä impulssina työpajalle. Työpajaa valmisteltiin sekä tutkijoiden että teatterin tekijöiden toimesta. Työpajan nimi ”Pinnan alla” juontui juuri tarpeesta päästä käsittelemään syvällä olevia periaatteellisia kysymyksiä, jotka näyttävät ohjaavan kaivostoiminnasta käytävää keskustelua ja asenteita. Tutkijatapaamisissa koostettiin työpajan tavoitteita sekä keskusteltiin alan toimijoiden välisestä yhteistyöstä ja vuorovaikutuksesta. Seuravassa on erään tutkijan sitaatti:

Vuorovaikutteiset toimintamallit ovat hakusessa, resursseja on liian vähän, ja esillä on paljon kysymyksiä siitä, miten vaikeissa tilanteissa pitäisi toimia.

Kutsu työpajaan osoitettiin avoimesti kaikille alan kehittämisestä kiinnostuneille. Toiveena oli saada mukaan mahdollisimman monien eri toimijaryhmien edustajia. Ilmoittautumislomakkeen yhteydessä osallistujille annettiin mahdollisuus esittää näkemyksiä alan kehittämiseksi tai purkaa kokemuksia aiemmista tilanteista, joissa vuorovaikutus oli ollut joko erityisen haastavaa tai toimivaa. Esi-
merkkinä on sitaatti eräästä kyselyvastauksesta:

*Olin sen tilaisuuden ainut kaivosalan edustaja ja esiin-
tyjä. Kaksi aktivistia tuli vuoronperään ”päälle”. Mo-
lemmilla oli tiukkoja kysymyksiä ja vaateita. Kun sit-
ten en reagoinut heidän odottamallaan tavalla, päästiin*

pubeväleihin. Toinen henkilö suorastaan sulii ja laskee viimeistään "aseistuksensa" kun tuli ilmi että uskon ilmastomuutokseen.

Vastaukset painottivat toimijaryhmien välisiä näkemyseroja ja tarvetta löytää työkaluja rakentavaan, moniäänisen keskusteluun. Aineistoa hyödynnettiin työpajassa esitetyissä kohtauksissa ja harjoitusten sisällöissä.

Pinnan alle

Päivä oli jaettu sisällöllisesti kolmeen teatteri-interventioiden jaksoon (taulukko 1). Työpajaan valitut tekniikat tukeutuivat improvisaatio- (esim. Johnstone 1981), tarina- (esim. Fox 1994), ja Forum-teatterin (esim. Boal 1979) menetelmiin. Teatterin tekijöiden keskinäisissä, työpajaa valmistavissa harjoituksissa oli tehty erilaisia toiminnallisia kokeiluja, joiden perusteella kustakin lähestymistavasta oli valittu elementtejä, harjoitteita tai tekniikoita. Ne oli samalla räätälöity aiheeseen ja tavoitteeseen soveltuvasti.

Työpaja aloitettiin lyhyellä sanallisella johdannolla, minkä yhteydessä painotettiin avoimuutta ja luottamuksellisuutta. Samalla pyrittiin pudottamaan erilaiset roolit pois. Tätä tavoitetta palveli muun muassa se, että tilaisuudessa esiinnyttiin etunimillä. Johdannon jälkeen aloitettiin lämmittelyllä. Se koostui itsensä esittelyyn liittyvistä ja kyseiseen hetkeen virittävistä fyysisistä harjoitteista. Palautteiden perusteella harjoituksiin liittyi aluksi jonkin verran jännittämistä, mutta osallistujien rentoutuessa erilaiset roolit tuntuivat unohtuvan ja ilma-
piiri vapautuvan.

Kävely tilassa taas tuntui omituiselta mutta vapautti.

Kivelle puhuminen oli hauskaa ja mieleenpainuvaa.

Kuva 1. Etsimässä ja löytämässä. Taustalla seinä, jolle purettiin työpajassa syntyneitä ajatuksia.

Näkökulmia

Ensimmäisessä jaksossa painotettiin näkökulmien moninaisuutta. Jakson alku sisälsi ryhmäytymiseen liittyviä harjoitteita. Osallistujat muun muassa muodostivat erilaisia kaivos-aiheeseen liittyviä muotoja fyysisesti. Välillä käveltiin tilassa ja jaettiin vastaantuleville henkilöille ajatuksia siitä, mitä kukin näkee tärkeänä alan kehittämisen kannalta. Aika ajoin ohjaajat pysäyttivät tilanteen ja haastattelivat eri osallistujia (kuva 3). Tällä tavoin saatiin erilaisia mielipiteitä kuuluville ja luotiin keskustelua.

Jakson loppupuolella siirryttiin kirjallisempaan työskentelyosioon. Kullekin osallistujalle annettiin tehtäväksi muotoilla yksi näkökulmien moninaisuuteen liittyvä kysymys. Tässä hyödynnettiin osallistujille jaettua vihkoa, joka toimi työpajaan sisältyneiden henkilökohtaisten pohdintojen välineenä. Tilaisuuden päätyttyä vihkot jäivät osallistujille, joten kirjaaminen saattoi olla vapaata ja henkilökohtaisiin ajatusprosesseihin tukeutuvaa.

Kysymykset luettiin vuorollaan ääneen ja ne kirjoitettiin seinälle, joka toimi työpajan dokumentoinnin alustana (taustalla kuvassa 1). Näyttelijät tekivät kysymyksistä esityksellisiä tutkielmia, improvisoiden niistä lyhyitä kohtauksia tai esittäen ne ”patsaina”. Jakson lopuksi valittiin muutama kysymys, joiden pohjalta käytiin niin kutsuttuja akvaariokeskusteluja. Näissä vapaaehtoiset keskustelijat asettautuivat sisäpiiriin muiden kuunnellessa keskustelua ulkokehältä (soveltaen, esim. Summa & Tuominen 2009: 31).

Erikoistutkija Lasse Peltonen Suomen ympäristökeskuksesta (SYKE) esitteli ns. ”jäävuorimallin”, joka kehysti työpajan purkua aamupäivän päätteeksi. Jäävuorimallin taustalla on ajatus siitä, että konfliktin tekijöistä vain osa on näkyvissä, ja

Kuva 2. Työpajassa käytetty kivi, jolle kerrottiin päivään liittyvistä odotuksista ja kokemuksista.

Taulukko I. Työpajan rakenne

Klo	Jakso	Sisältö
9.00 - 9.30	Tervetuloa! – Lämmittelyharjoitukset	Päivän ohjelma ja tavoitteet, työtavat Esittely ringissä & fyysinen liike Odotuksia Kivelle Kävely tilassa Rauhoittava harjoite
9.30 - 11.30	Teatteri-interventio I: Näkökulmia	“Kaikki jotka...” Janat / Sijoittuminen tilassa Patsaat Kohtaamisia Kysymykset materiaalina Akvaario Asiantuntijapurku ”Seinän” ääressä
12.15- 13.45	Teatteri-interventio II: Moniäänisyys	Kivikehäsula & mannerlaatat Omantunnonkuja & laattojen törmäys Ääniä ryhmittäin Moniäänisyyden kehä
14.00 - 16.00	Teatteri-interventio III: Rakentava vuorovaikutus	Tyrmäysdemot Hyväksymisdemot Statusdemot Kohtauksia: “Hankalat tilanteet” Kunnanvaltuuston tutustuminen suunniteltuun kaivosalueeseen vaihtuvin statuksin Tulevaisuuden kaivoksen ideointi hyväksynnän kautta
16.00 - 16.30	Purku: Päivän aikana nähtyä, kuultua ja koettua	Asiantuntijapurku ”Seinän” ääressä Kokemuksia Kivelle

osa on ”pinnan alla”: näkyvä konflikti vallitsee eri osapuolten vaatimusten välillä (jäävuoren huippu), mutta merkittävä osa konfliktiin vaikuttavista osapuolten tarpeista, arvoista ja intresseistä on näkymättömissä. Vaatimusten tasolla kiistely saa tyypillisesti ”juupas-eipäs” –luonteen, ja kannat näyttävät yhteen sovittamattomilta. Luovan konfliktinratkaisun ja sovittelun perusajatuksena

onkin päästä sovittamaan yhteen pinnan alla näkymättömissä olevia intressejä ja tarpeita (esim. Forester 2006). Tätä ajatusta voi hyödyntää myös konfliktien ennakoinnissa ja vuorovaikutusprosessien suunnittelussa.

Moniäänisyys

Iltapäivä aloitettiin Geologian tutkimuskeskuksen (GTK) erikoisasiantuntijan Toni Eerolan luotsaamin virittävin harjoituksin. Eerolalla on kokemusta psykomaantieteen ja performanssin yhdistämisestä (Eerola 2006). Hän on vetänyt mm. geologisia kaupunkikävelyjä, joissa havainnoidaan geologian merkitystä ja käyttöä kaupungissa (Eerola & Brozinski 2015). Työpajassa toteutetussa osallistavassa georytmia-harjoitteessa demonstroitiin aineen kiertokulkua (kivikehä), kivisulan kiteytymistä ja vieraan kiven kappaleiden kaappausta (ks. Eerola & Brozinski 2015). Harjoite johti mannerlaattojen törmäykseen, jonka tuloksena syntyi poimuvuoristo. Georytmiällä tarkoitetaan Rudolf Steinerin kehittämän eurytmiikan (musiikilla säestettyä vapaata

Kuva 3. Päivän kuluessa toteutettiin haastatteluja, joissa moniäänisyys konkretisoitui.

liikuntaa) soveltamista geologian popularisointiin ja opetukseen kehollisen ja aistillisen kokemuksen välityksellä (Eerola & Brozinski 2015). Harjoitusta säesti Philip Glassin Koyaanisqatsi -elokuvaan säveltämä musiikki.

Seuraavaksi simuloitiin Euraasian ja Pohjois-Amerikan mannerlaattojen erkaantumista ja osallistujien tuli valita kummalle puolelle he näistä asettuvat. Päätös syntyi kävellessä mannerlaattojen ”läpi” kummallekin puolelle sijoittuneiden henkilöiden esittäessä yhtäaikaaisesti argumentteja, miksi juuri heidän mannerlaattansa on ”hyvä asua”. Moniäänisyyttä tutkittiin täten tilanteessa, jossa oli tehtävä nopea valinta kahden vaihtoehdon väliltä, runsaan informaatiovirran vaikuttaessa päätöksen tekoon. Harjoitteessa sovellettiin omantunnonkujana – tai päätöksen tunnelina – tunnettua työtappaa (esim. Owens & Barber 2010: 29).

Jakson seuraavassa vaiheessa osallistujat tunnistivat kaivannaisteollisuuteen liittyviä sidosryhmiä ja ne kirjoitettiin tuoleihin kiinnitettyihin papereihin (kuva 4). Tämän jälkeen kunkin tuli valita kiinnostavan toimijan näkökulma ja asettua tämän tuolin taakse. Osallistujia haastettiin liittymään ryhmään, joka ei välttämättä ollut itselle tutuin, mutta jonka näkökulmaa haluaisi ymmärtää paremmin. Toisen asemaan asettautumisella ja sidosryhmien välille simuloitujen keskustelujen avulla tavoiteltiin totuttujen ajatusmallien avartumista. Jakso päätettiin ”moniäänisyyden kehään”, jossa osallistujat ilmaisivat piirissä ääneen moniäänisyyteen liittämäänsä ajatuksia, kunkin käydessä vuorollaan kuuntelemassa toisten ajatuksia kehän keskeltä käsin.

Rakentava vuorovaikutus

Kolmas jakso koostui rakentavaa vuorovaikutusta havainnollistavista sekä osallistavista harjoitteista. Aluksi esiteltiin vuorovaikutustilanteisiin liittyviä

Kuva 4. Sanna-Kaisa kartoittamassa sidosryhmiä.

sanallisia ja fyysisiä tyrmäämisen muotoja. Tämä jälkeen tutkittiin hyväksynnän erilaisia ilmenemismuotoja. Kolmas osa-alue liittyi status-ilmaisuuksiin – siihen miten korkea tai matala status voi näkyä tai vaikuttaa käyttäytymisessämme. Kaikkia tilanteita analysoitiin yhdessä ja osa tilanteista näyteltiin uudelleenmuotoiltuina.

Osiin liittyi etukäteen valmisteltuja kohtauksia aiheesta ”hankalat tilanteet”. Yhdessä kohtauksessa tutkittiin, miten osapuolten asenteiden muutos saattaa kääntää tilanteen päällelleen. Toisessa kohtauksessa sinisilmäinen matkailija kohtasi paikallisen yrittäjän ja kolmannessa kaksi mökkiläistä omasi erilaisen kannan paikalliseen kaivokseen. Absurdeimmassa kohtauksessa kaksi toisilleen vierasta ”olentoa”, joilla on täysin erilainen kieli ja rytmi, pyrkivät kommunikoidaan. Aluksi kohtaaminen tuntui mahdottomalta, mutta kummankin pyrkiessä ymmärtämään toista ja sovittaessaan ilmaisuun, he löysivät lopulta yhteisen sävelen.

Jakson loppu koostui koko ryhmää osallistavista harjoitteista. Ensimmäisessä tutkielmassa osallistujat edustivat kunnanvaltuuston jäseniä, jotka olivat tutustumassa suunniteltuun kaivosalueeseen. Osallistujille annettiin erilaisia statuksia asteikolla 1-10 ja kunkin tuli pyrkiä käyttäytymään sen mukaisesti. Hetken kuluttua statuksia vaihdettiin ja harjoite jatkui muuttunein määrein. Jälkimmäisessä tutkielmassa ideoitui tulevaisuuden kaivosta hyväksynnän periaatteella eli siten, että ohjeena oli hyväksyä toisen tekemä sanallinen tarjous ”joo”-sanalla ja lisätä sen jälkeen jokin uusi idea jatkamalla lausetta ”ja”-sanalla.

Rakentavan vuorovaikutuksen jaksoa pidettiin avartavana ja sen koettiin resonoivan kaivosteollisuuden todellisuuden kanssa. Palautekyselyssä osion todettiin muun muassa kuvanneen hyvin alan hankkeita, joissa ”...kovaääninen joukko hallitsee keskustelua somessa ja tilaisuuksissa...”. Tälle jatkona palautteen antaja puolestaan kysyi: ”Miten saada hiljaisemman osaston mietteet kuulluksi?” Yhtymäkohtia löytyi myös runsaasti arkielämään, sillä moni tuntui tunnistavan erilaisia hyväksynnän ja tyrmäämisen muotoja arjessaan.

Tuloksia, palautetta, pohdintoja

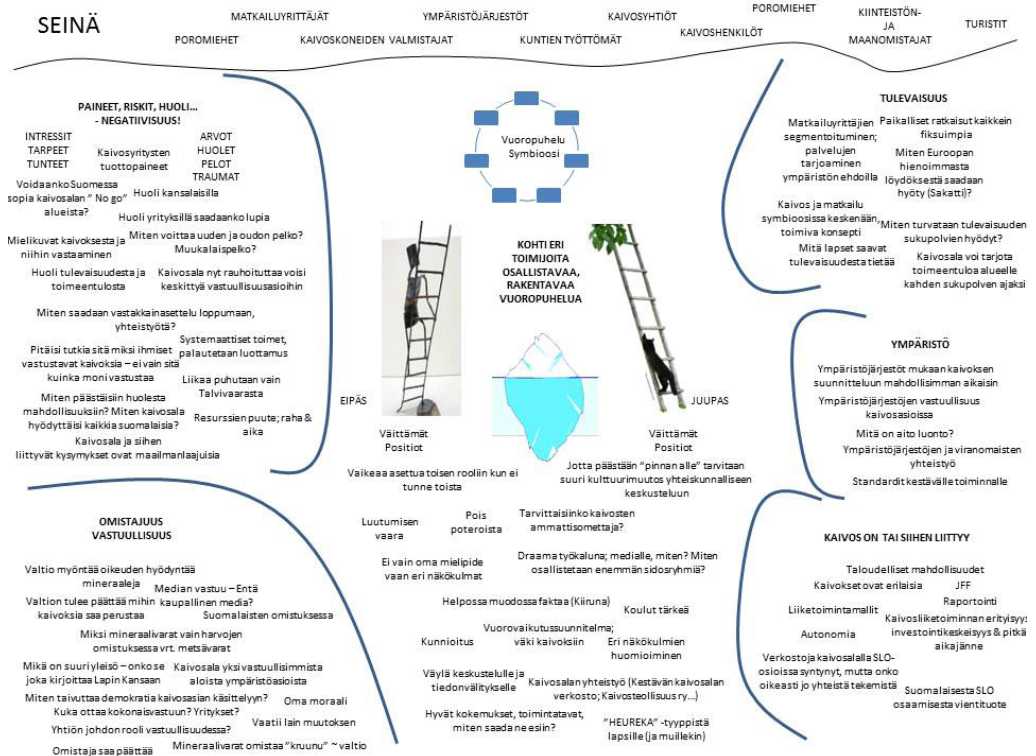
Työpajan keskustelu dokumentoitiin päivän aikana niin kutsutulle seinälle (kuvat 1 ja 5). Seinän sisällöille ei ollut etukäteen annettu erityistä määramuotoa, vaan sille kirjautuneet asiat muotoutuivat pitkälti itseohjautuvasti. Nousseiden sisältöjen tiivistäminen osoittautui toimivaksi tavaksi sekä aamu- että iltapäivän päätteeksi: työpajassa

mukana ollut ympäristökonfliktien ratkaisemiseen perehtynyt tutkija ohjasi keskustelua ja syvensi aihealueen käsittelyn tiedollista pohjaa hiukan erilaisesta näkökulmasta. Seinän sisällöt on sittemmin kirjoitettu puhtaaksi, asioita jäsenneilty ja otsikoitu uudelleen (kuva 5).

Jälkikäteen toteutetun ryhmittelyn perustella voidaan havaita, että alaa kuvaillaan usein varsin negatiivisia painoja sisältävien sanojen ja ilmaisu- jen kautta: puhutaan paljon huolista, vastustamisesta, ristiriidoista tai yhteistyön puutteesta. Toinen huomio liittyy kaivostoiminnasta viestimiseen ja kommunikaatioon. Ensinnäkin vaikuttaisi siltä, että tarvittaisiin nykyistä enemmän toiminnan ja tiedon maanläheistämistä eri sidosryhmille ymmärrettävään muotoon. Ulkoisen viestinnän kehittämisen ohella tämä tarkoittaa läpinäkyvyyden, vuorovaikutuksen ja osallistamisen lisäämistä. Rakentavan, toisia sidosryhmiä kunnioittavan keskustelun mahdollistamiseksi puolestaan tarvitaan neutraaleja ja uskottavia foorumeja sekä uusia työkaluja. Pohjimmiltaan muutoksia saadaan aikaan myös siten, että alaan liittyvää yleistä asenneilmas- toa kyetään muuttamaan yhteistoiminnallisempaan suuntaan.

Työpajan jälkeen toteutetussa verkkokyselyssä pyydettiin sekä laadullisia että määrällisiä arvioita työpajasta. Kyselyyn vastasi 11 vastaajaa 17 osallistu- jasta (65 %). Työpaja sai yleisarvosanan 4,36 (as- teikko 1...5). Eri osioista parhaimmaksi arvioitiin rakentavan vuorovaikutuksen jakso (4,55), mutta myös muut osiot saivat lähes hyvän arvosanan vaihteluvälin ollessa noin 0,6. Työpajaa voi täten pitää numeerisessa valossa onnistuneena. Laadulliset arviot olivat pitkälti kiittäviä ja niiden sisällöis- sä korostui lähinnä se miten, missä ja millä ehdoin samankaltaisia työskentely-/työpajamenetelmiä voisi soveltaa. Muutamassa kriittisemmässä arvi- ossa pohdittiin tuotettujen sisältöjen uutuusarvoa: ”Työpaja toi itselle uusia hyviä ajatuksia, mutta en ole varma antoiko se eväitä kaivosteollisuudelle miten mennä eteenpäin”. Tosin myös positiivisia kommentteja ilmaistiin: ”Seinän ääressä näki, että paljon on ideoita nousnut esiin.”

Yksi työpajamenetelmän soveltamista koskeva havainto liittyy menetelmän kohdentamiseen. Ai- healuetta lähestyttiin temaattisesti varsin laajasta tulokulmasta ja siinä muodossaan menetelmä toi- misi todennäköisesti parhaiten esimerkiksi laajan tutkimushankkeen alkumetreillä. Tällöin se voisi

Kuva 5. Työpajan dokumentointi seinälle.

auttaa muodostamaan kokonaiskuvan eri toimijoiden omaamasta asiantuntijatiedosta, heidän käytössään olevista menetelmistä sekä hankkeen tavoitteista. Vuorovaikutuksellisen erityisluonteensa ansiosta työpajamenetelmä toimisi tällöin hyvin myös sosiaalisessa mielessä, toimijaryhmän tutustuessa yhteisöllisen ja toiminnallisen tekemisen kautta toisiinsa. Muutoin työpajamenetelmää voisi nähdä kohdennettavan temaattisesti tarkemmin rajattuun ongelmaan, yhteisöön tai vaikkapa alueyhteistyöhön. Tällöin myös sidosryhmät ja osallistujat olisivat tarkemmin kartoitettavissa ja osallistettavissa prosessiin. Nyt työpajaan osallistui monia tutkijoita, mutta esimerkiksi kansalaisjärjestöjen ja kuntien edustajia ei juuri ollut mukana.

Toinen huomio liittyy osallistamiseen. Toteutettu työpajaprosessi tuottaa laadullista asiantuntijatietoa monien muiden työpajamenetelmien tapaan. Sen erityisluonne syntyy kuitenkin osallistumisesta, sillä lähestymistapaan sisältyy muun muassa sanaton vaikutumista sekä tekemisen ja havainnoinnin kautta oppimista. Samalla se mahdollistaa oman ajattelun haastamisen, totutusta ”nyrjäytymisen” sekä vaihtoehtoisten mahdollisuuksien yhdessä tutkimisen.

Kiitokset

Kaikkiaan päivä tarjosi lukuisia hienoja hetkiä ja erityisesti kiitos kaikille osallistujille ennakkoluottomasta asenteesta ja vaikuttavasta heittäytymisestä. Kirjoitus on hyvä päättää erään osallistujan sitaattiin:

Ennen kaikkea pidän merkittävänä oivallusta siitä, että kaikkien keskustelijoiden pitäisi voida tuntea itsensä tasavertaisiksi, ja saada kunnioitusta omien mielipiteidensä osalta. Työpaja kokonaisundessaan auttoi löytämään keinoja süben. Ole kiinnostunut myös toisen osapuolen mielipiteestä.

Työpajan toteuttamiseen/suunnitteluun osallistuiivat

Teatterin tekijät: Jouko Myllyoja (työpajaprosessin vetäjä / työpajan ohjaus / näyttelijä), Jouni Nurminen (työpajan ohjaus / näyttelijä) ja Sanna-Kaisa Patrikainen (työpajan ohjaus / näyttelijä).

Asiantuntijat: Toni Eerola (Erikoisasiantuntija, GTK), Jonna Kangasoja (Ympäristösovittelija, Akordi Oy), Johanna Kohl (Tutkimustiimin päällikkö, VTT), Jouko Myllyoja (Erikoistutkija, VTT), Lasse Peltonen (Erikoistutkija, SYKE), Nina Wessberg (Erikoistutkija, VTT) ja Helena Wessman-Jääskeläinen (Erikoistutkija, VTT).

Lähteet

- Boal, Augusto (1979). *The theatre of the oppressed*. London. Pluto Press.
- Eerola, Toni (2006). Geologiaa kauppaeskuksissa – Psykomaantieteellinen opetuskokeilu Brasiiliassa. *Terra* 118, 97–105.
- Eerola, Toni & Brozinski, Ari (2015). Geologinen Walkapoliisikaupunkikävely New Performance Turku -festivaaleilla 2014. *Alue ja Ympäristö* 44:2, 47–55.
- Forester, John (2006). Making Participation Work When Interests Conflict: Moving from Facilitating Dialogue and Moderating Debate to Mediating Negotiations. *Journal of the American Planning Association* 72, 447–56.
- Fox, Jonathan (1994). *Acts of Service: Spontaneity, Commitment, Tradition in the Nonscripted Theatre*. Tusitala Publishing.
- Jansson, Satu-Mari (2014). Mittaamattoman arvokasta? Taiteen ja kulttuurin vaikutustutkimuksia ja –metodologioita. Taideyliopisto, *Kokos-julkaisusarja* 2/2014.
- Johnstone, Keith (1981). *Impro: Improvisation and the theatre*.
- Koivisto, Tapio & Myllyoja, Jouko (2011). *Improviseoi! Organisaation kehittäminen interventiotutkimuksen ja vuorovaikutuskoulutuksen metodeilla*. VTT PUBLICATIONS 779.
- Lehikoinen, Kai (2012). Taiteelliset interventiot ja taiteen soveltava käyttö työyhteisöissä: ajatuksia tutkimustarpeista ja tietopohjan vahvistamisesta. Teoksessa Rantala, Päivi & Korhonen, Satu-Mari (toim.) *Uutta osaamista luomassa – Työelämän kehittäminen taiteen keinoin*. Tutkimusraportteja ja selvityksiä 61. Lapin yliopisto, 18–23.
- Owens, Allan & Barber, Keith (2010). *Draamakompassi: prosessidraaman suunnittelu, käytännön työskentely, arviointi ja reflektointi*.
- Summa, Terhi & Tuominen, Kaisa (2009). Fasilitaattorin työkirja - Menetelmiä sujuvaan ryhmätyöskentelyyn. *Kepan raporttisarja / Kehitysyhteistyön palvelukeskus*, 103.